

ДИАЛЕКТОЛОГІЯ

К. Д. Глуховцева (Старобільськ)

УДК 81'282

ДИНАМІКА НОВОСТВОРЕНИХ ГОВІРОК ЯК РЕЛЕВАНТНА ОЗНАКА ЇХНЬОЇ МОВНОЇ СИСТЕМИ

Вивчення динаміки діалектних систем пов'язане з описом диференційних рис виділюваних основних діалектних масивів; ареалогічною репрезентацією цих ознак Атласом української мови, регіональними атласами; залученням до мовознавчих розвідок архаїчних фольклорних і мовознавчих матеріалів, пам'яток української мови; дослідженням мови місцевих письменників та засобів масової інформації з погляду відображення в них місцевих особливостей мови; створенням текстотек діалектного мовлення, осмисленням наслідків попереднього вивчення говірок певного континууму, тобто з поступовим накопиченням у кожному ареалі матеріалу до мовних інформаційних фондів, які дозволяють студіювати сучасні говірки на різних хронологічних зрізах з урахуванням різночасових мовних свідчень. Якщо в розпорядженні дослідника архаїчних говірок відомостей з попередніх етапів вивчення діалектів зазвичай чимало (залишилися розвідки відомих учених кінця XIX – початку XX століть, маємо окремі лексикографічні праці, у яких подано архаїчний матеріал, діалектологічні записи), то, аналізуючи новостворені говірки, учені констатують відсутність пам'яток, бідність фактичного матеріалу, навіть прізвищового, у зв'язку з поширенням практики оформлення записів російською мовою.

Водночас ми не завжди повною мірою використовуємо навіть той матеріал, який лежить на поверхні. Скажімо, у Додатках до Михальчукової праці знаходимо відповіді на 87 питань програми, якою було охоплено 54 населені пункти з наведенням прикладів із живого мовлення та окремими невеликими словниками обстежених говірок [Михальчук 1872]. Цей матеріал цілком заслуговує на те, щоб повторно обстежити названі в праці говірки та здійснити картографування зібраного матеріалу на двох (а, можливо, і трьох, якщо взяти свідчення АУМ) хронологічних зрізах. Таке дослідження сприяло б виявленню особливостей динаміки говіркового мовлення в різних ареалах та з'ясуванню специфіки мовних змін у говірках архаїчного типу та новостворених.

Відомо, що мові як системі властива гнучкість, що допускає безкінечну кількість зв'язків, відношень, властивостей і їх комбінацій. З одного боку, як зазначає М. Маковський, певна гнучкість, рухливість мовної системи свідчить про її здатність адаптуватися до різних умов існування, а з іншого, деяка суворість, жорсткість цієї системи виконує роль своєрідного „фільтра”, який контролює будь-який мовний рух і відбирає ті явища, що найбільше відповідають мовному статусу. Ці

основні характеристики, як два боки одного феномена, впливають на мовні зміни [Маковский 1980: 185]. І добре, коли саме вони, а не директивні приписи визначають напрями змін діалектного мовлення.

Завдання цієї статті вбачаємо в тому, щоб довести, що основні диференційні риси східнослобожанських говірок викликані змінами мовної системи материнських говірок по відношенню до новостворених одиниць територіально-діалектного членування. Досліджуваний ареал прийнято вивчати в аспекті їх постання, хоч сутнісно ми не входимо в цю опозицію (архаїчні говірки : новостворені говірки), а значить і не створюємо оригінальних методик дослідження мови цього континууму.

У сучасних наукових працях доведено, що деяку інформацію про динаміку говірки дає історія говору, яка є узагальненням свідчень про джерела формування ареалу. Загалом історія говору – це не поєднання історій окремих говірок, адже первісним об'єктом вивчення має стати історія говірки, що зумовить зміну орієнтирів під час дослідження генезису говору. Тому й виникла ідея суцільного дослідження говірок новозаселених територій. Тільки вивчення походження конкретних говірок може дати матеріал для з'ясування питання про час постання та напрями формування говору як цілості.

Історія говірки – це комплекс свідчень, з одного боку, зовнішньої історії, тобто історії складання соціуму, свідчень про носіїв говірки, формування відповідної мовної спільноти, особливості мовної, національної та культурної самоідентифікації, опис соціальної стратифікації сучасної говірки, а з іншого, внутрішньої історії, інформація про шляхи постання й видозміни окремих структурних рис говірки, що їх можна кваліфікувати як системні й асистемні риси, диференційні риси говірки та такі, які не визначають її характер, але наявні.

Цікавою в цьому плані є говірка села Олексіївка Білокуракинського р-ну Луганської обл. [Харк. зб. 1898: 938 – 948], яке, за офіційними свідченнями, засноване у XVIII ст. [Высоцкий 1999: 17; Історія 1969: 268] вихідцями з Лівобережної України. Сучасне село Олексіївка поділяють на дві частини – Олексіївку й Світляківку (час заснування останньої невідомий). За народними переказами, жителі Світляківки – вихідці з сусіднього села Нещеретове: тривалий час Світляківка навіть офіційно належала до с. Нещеретове, хоча розташована вона ближче до Олексіївки. Село Нещеретове (Білокуракинський район, Луганська обл.) утворене на початку XVII ст., перші поселенці – селяни з Правобережної України. Пізніше, у 1708 р., за підтримку повстанців на чолі з К. Булавиним, село було знищене царськими військами. Друге заселення відбулося 1732 року служилими людьми Острогозького Слобідського полку [Історія 1968: 17]. У 1630 році в селі проживало 856 осіб чоловічої статі й 1228 жіночої. За першою версією, назва села антропонімного походження – від прізвища Нещерет, що й зараз

поширене [Шевцова 2000: 94]. За другою, місцевість, порослу високим густим очеретом, заселяли втікачі. Перші поселенці мали хати, нижчі від очерету, звідси й назва хутора, а потім і слободи [Харк. зб. 1898: 120]. Отже, первісне населення с. Нешеретове, а звідси і Світляківки, – це вихідці з Правобережної України та Полісся (останні ще до переселення на Східну Слобожанщину деякий час мешкали на Острогжчині). Свідчення старожилів підтверджують цю думку: *У нас се^дло х^дроше / а Оле^кс^с’її^їюка – там ¹разний наб^лрод // й^ак^ийс’ ¹первий чоло^в’ік Оле^кс^с’її^їко посе^дли^їс’а / а то В^ір’о^їк^іно було* (записано від М. П. Світличної, 1902 р. н.).

Отже, в Олексіївці від самого початку співіснували дві говірки: одна (власне олексіївська) пов’язана з говірками південно-східного наріччя, інша (світляківська) – з говірками південно-західного та північного наріч, обидві говірки гетерогенні, у минулому не були контактними з російськими говірками. Варіанти давньої назви села Олексіївка – *Верьовкіно, Вирьовкіно, Вірьовкіно* [Ветухов 1894], що побутують у говірці, відображають рефлекси давнього [ѣ] й можуть свідчити про полідіалектну основу мови цього н. п.

Свідченням динаміки основних ознак, що були властиві материнським говіркам олексіївської мовної спільноти, є її диференційні риси. Так, системною рисою консонантизму українських східнослобожанських говірок є дотримання опозиції твердість : м’якість, дзвінкість : глухість. Водночас в олексіївській говірці, як і в інших н. пп. континууму, розрізняємо односторонні і двосторонні несистемні зміни, при яких відбувається нейтралізація типових опозицій, зокрема дзвінкості : глухості, як-от: [т] < [д] (*бетка* ‘бедарка’, *тамба* ‘дамба’), [п] < [б] (*лапас* ‘прибудова до хліва, лабас’, [ж] > [ш] (*л’ажка* ‘ляшка, стегно’).

Такі фонетичні зміни було виявлено вже в кінці XIX століття. Так, у с. Олексіївка був поширений своєрідний головний убір дівчини: „Праздничный же головной уборъ девушки слѣдующий: шелковый или шерстяной платокъ онѣ сварачивають на подобіе того, какъ подвязываютъ шею мужчины, и повязываютъ вокругъ головы; сверху платка накальваютъ много блестящихъ булавокъ разноцветныхъ; поверхъ же платка накальваютъ цветы, павлиные перья, а на вискахъ, на подобіе еврейскихъ пейсовъ, спускаются въ нихъ перья изъ селезня” [Харк. зб. 1898: 94]. Цей головний убір вважали дуже престижним, його демонструють Т. Косміна й З. Васіна як типовий весільний убір молоді на Слобожанщині, складовою частиною якого були *ко^зиц^і’і* ‘пір’я з гусака’ (або *ко^сиц^і’і*) [Косміна 1989]. Назву цієї спеціальної прикраси головного убору молоді дівчини до сьогодні пам’ятають старожили: *кер^сетки бу^ли б^із ру^ка^ї / о^тут ¹по^їно бу^ло... ру^ка^ї / ру^башка ¹вишита / са^л’м^і виши^лвали // на^лмісто о^це од са^лмої ¹шиї // тут ¹ду^те на^лмісто / тут ^красне / а то^д’і на са^лмій низ – при^па^їки // ру^шни^лком п^ід^перезана / ну ^їак об^їчно х^вартух / а на голо^в’і ц^і в^іток та^кий //*

*разн'і ц'в'і точки / разн'і / кра'сив'і / а з'верху із гуса'ка ко'сиц'і / кру'гом
о'то по'уст'ромлен'і / і о'то то'д'і за 'вуха так ко'сиц'і // так о'то на н'ї
і тре'пеш'ч'еу':а ўсе* (записано від П. З. Скороход, 1911 р. н.). Отже, зміну [с] – [з] (*ко'сиц'і* – *ко'зиц'і*) спостережено в одному н. п.

Етимологія цього слова не зовсім ясна. У говірках української мови відомі найменування: *косі́ця*, *ко́сатинь*, *коса́тинь* ‘ірис, півник’ [СБГ, с. 226], *косі́ц'и* ‘квітка’; ‘орнамент вишивки, писанки’; ‘вершок гори’ [МСГГ, с. 85], *косі́ця*, *косі́ца*, *косі́ці* ‘квітка’, ‘заквітчане верхів'я смереки, яке прикріплюють на кроквах як символ закінчення будівництва хати’, ‘вид орнаменту на вишивці, писанці’, ‘вечір напередодні весілля, вінкоплетини’ [ГГ, 73, 103]. У бойківських говірках слова *косі́ця* (*косі́ца*) має розгалужену семантичну структуру: ‘довге пір'я на хвості півня’, ‘городня квітка, якою дівчата прикрашають волосся’ (*д'івц'і дай'ут (...) вінец' з барвінку з косі́ц'ами, а коси розплет'ут*), ‘листок трави’, ‘суцвіття рогози’, *перен.* ‘фонтан’, ‘букет’, ‘рід орнаменту на вишивках’, ‘спеціальне ткане полотно на плахти’ [Онишкевич І, 380]. Відоме також дієслово *косі́чити*, *закосі́чувати* ‘квітчати, завітчувати’ [МСГГ, 85], *косичити* ‘квітчати’ [ГГ, 102]. Ці найменування могли стати основою для номінації описуваної деталі головного убору жінок Східної Слобожанщини кінця ХІХ століття.

Беремо до уваги й те, що в Словнику української мови за ред. Б. Грінченка цю лексему зафіксовано з низкою значень: *косі́ця* ‘невелика коса’, ‘начесане волосся на висках у дівчини’, ‘загнуте перо на хвості птаха’ (*сизий селезень з чорними косі́цями; Сидить півень на криниці, спустив крильця ще й косі́ці*), ‘квітка, переважно та, якою дівчата прикрашають голову’, ‘різновид вишивки’, ‘відібране по довжині волосся із кінських хвостів для сит’ [СУМГ ІІ, 290]. В Етимологічному словникові української мови зазначено, що назви з коренем [кос¹] (‘півники садові, *Iris germanica* L’) зумовлені шаблеподібною формою листків цих рослин, схожих на косу [ЕСУМ ІІІ, 47], як, імовірно, і назви пера птаха, яким прикрашали голову нареченій.

Звідси робимо висновок, що номен *косі́ці* можна вважати лексичним реліктом говірок південно-західного наріччя. Варіант *козі́ці*, у такому разі, є вторинним, утвореним внаслідок гіперичного відштовхування від системної риси говірок цього типу – взаємозаступлення дзвінких і глухих фонем цієї групи в слабкій позиції [Бевзенко 1980: 69]. Звичайно, позиція [с] перед голосним є сильною, а це означає, що [з] виник унаслідок гіперкорекції. Не виключено, що заміні [с] – [з] сприяла зовнішня подібність головного убору дівчини до хлоп'ячого картуза (див. *козирьок* ‘картуз, головний убір’ [СУМГ, ІІ, 266]).

Цей факт засвідчує, що лексичні риси новожитніх говірок слід аналізувати з урахуванням фонетичних та морфологічних особливостей номенів і в аналізованих говірках, і на всьому українському мовному просторі. Використання матеріалів архаїчних фольклорних

та етнографічних записів не лише дасть можливість визначити напрями змін, а й допоможе дослідникові встановити їхню послідовність і час постання.

Загалом гіперкорекція – диференційна риса новожитніх говірок – як явище гетерогенних зон, потребує подальшого вивчення й систематизації. Це одна з ланок когнітивного осмислення динаміки мовотворчого процесу у зв'язку із взаємодією кількох відмінних систем. Зокрема, увага до суттєвих, диференційних рис діалектної системи зумовила своєрідну реакцію індивіда, спрямовану на збереження питомих рис рідної говірки. Так з'являються явища, споріднені з паралексією – співвіднесеністю тотожних значенням і близьких звучанням слів, якій властива нерегулярність системних відношень у фонетико-морфологічному оформленні, – пов'язані з гіперкорекцією звукового складу слова в умовах міждіалектної взаємодії, напр. *орéля*, *арéля*, *горéля* – поліські говірки [СПГ, 26], *рéля* 'гойдалка' – східнословобожанські [ЛАЛНП, 141]. Отже, гіперкорекція нерідко стає причиною функціонування фонетичних та морфологічних варіантів лексем не лише в певному ареалі, а й одній говірці. Уже давно назріла потреба укласти словник гіперизмів, який би допоміг систематизувати лексику, у якій ці явища засвідчено.

Значний інтерес становлять гіперизми як диференційні риси сучасних новостворених говірок, які в одних випадках розглядають як релікти протостану говірок, а в інших – як інновації.

Використані джерела та їх умовні скорочення

ГГ – Гуцульські говірки : короткий слов. / за ред. Я. Закревської. – Л., 1997. – 232 с.; **ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови / за ред. О. С. Мельничука: у 7 т. – Т. III. – К. 1982; **ЛАЛНП** – Глуховцева К. Д. Лінгвістичний атлас лексики народного побуту українських східнословобожанських говірок / К. Д. Глуховцева. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 181 с.; **МСГГ** – Піпаш Ю. О. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгород. 2005. – 266 с.; **Онишкевич** – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984. – Ч. 1 – 2; **СБГ** – Словник буковинських говірок / за ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.; **СПГ** – Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1972. – 260 с.; **СУМГ** – Словарь української мови / збір. ред. журн. „Киевская старина”; упоряд. з дод. власного матеріалу Б. Д. Грінченко. Т. 1 – 4. – К., 1907 – 1909.

Література

Бевзенко 1980 – Бевзенко С.П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища шк., 1980. – 244 с.; **Ветухов 1894** – Ветухов А. В. Говор слободы Алексеевки Старобельского уезда

Харьковской губернии / А. В. Ветухов // Рус. филол. вестн. – Т. 34. – 1894. – С. 305–315; **Высоцкий 1999** – Высоцкий В. И. Исторические аспекты топонимов Луганщины / В. И. Высоцкий. – Луганск, 1999. – 94 с.; **Історія 1968** – Історія міст і сіл Української РСР. – Т. 26. Луганська область. – К., 1968. – 939 с.; **Косміна 1989** – Косміна В. І. Українське весільне вбрання. Етнографічні реконструкції / В. І. Косміна, З. О. Васіна. – К., 1989. – 18 листівок; **Маковский 1980** – Маковский М. М. Системность и асистемность языка : опыт исследования антиномий в лексике и семантике / М. М. Маковский. – М. : Наука, 1980. – 209 с.; **Михальчук 1872** – Михальчук К. П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины / К. П. Михальчук // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край : материалы и исслед., собранные П. П. Чубинским. – Спб., 1872. – Т. 7. – С. 466 – 482; **Шевцова 2000**– Шевцова В. О. Топонімія Луганщини : посіб. для студ. й учителя словесності / В. О. Шевцова. – Луганськ : Знання, 2000. – 116 с.; **Харк. зб. 1898** – Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии : очерки по этнографии края / сост. В. В. Иванов. – Харьков, 1898. – Т. 1. – 1012 с.

Глуховцева К. Д. Динаміка новостворених говірок як релевантна ознака їхньої мовної системи

У статті доведено: вивчення зовнішньої історії (складання соціуму, свідчення про носіїв говірки, формування відповідної мовної спільноти, особливості мовної, національної та культурної самоідентифікації, опис соціальної стратифікації сучасної говірки) та внутрішньої історії говірки (інформація про шляхи постання й видозміни окремих структурних рис говірки, що їх можна кваліфікувати як системні й асистемні риси, диференційні риси говірки та такі, які не визначають її характер, але наявні) свідчить, що динаміка говіркового мовлення викликана змінами мовної системи материнських говірок по відношенню до новостворених одиниць територіально-діалектного членування. Такими є явища гіперкорекції, котрі, як феномен гетерогенних зон, одна з ланок когнітивного осмислення динаміки мовотворчого процесу, у зв'язку із взаємодією кількох відмінних систем, потребують подальшого вивчення й лексикографічної систематизації.

Ключові слова: східнослобожанські говірки, гіперкорекція, варіативність, паралекси.

Глуховцева Е. Д. Динамика новосозданных говоров как релевантная особенность их языковой системы

В статье доказано: изучение внешней истории (образование социума, сведения о носителях говора, формирование соответствующего языкового сообщества, особенности языка, национальной и культурной самобытности, описание социальной стратификации современных диалектов) и история диалектов (информация о путях возникновения

и последствиях динамики конкретных структурных признаков диалектов, которые могут квалифицироваться как системные и асистемные, возникновение дифференциальных особенностей диалектов) показывает, что динамика диалектной речи вызвана изменениями в языковой системе материнских диалектов относительно недавно созданных. К таковым относятся явления гиперкоррекции, которые, как феномен гетерогенных зон, являются одним из звеньев когнитивного осмысления динамики процесса образования речи и требуют дальнейшего изучения.

Ключевые слова: восточнослобожанские говоры, гиперкоррекция, вариативность, паралексы.

Hlukhovtseva K. D. Dynamics of newly created dialects as the relevant sign of their language system

The article provs: the study of external history (composition of society, evidence about speakers, the formation of the appropriate linguistic community, peculiarities of linguistic, national and cultural self-identification, description of social stratification of modern dialect) and internal history of dialect (information on ways of raising and modifying certain structural features of the dialect, which can qualify as systemic and non-systemic features, differential features of the dialect and those that do not determine its character, but are available) indicate that the dynamics of dialect speech induced by changes of maternal dialects of the language system in relation to the newly-territorial units dialect division. Such are the phenomena of hypercorrection, which, as a phenomenon of heterogeneous zones, is one of the parts of the cognitive comprehension of the dynamics of the linguistic process in connection with the interaction of several different systems, require further study and lexicographic systematization.

Key words: Eastern Slobozhanshchyna dialects, hypercorrection, variationality, paralexes.

Стаття надійшла до редакції 5.11.2018 р.

Прийнято до друку 9.11.2018 р.

Рецензент – к. філол. н., доц. Леснова В. В.

Д. М. Запорожська (Харків)

УДК 81'282.3:82-1

**ДИАЛЕКТИЗМИ В МОВІ УКРАЇНСЬКИХ РОК-ПОЕЗІЙ
1980-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ
(на матеріалі текстів „Братів Гадюкіних”)**

Рок-поезія була предметом вивчення багатьох наук: літературознавства, мистецтвознавства, соціології, психології, культурології, філософії, етнології. Існує чимало наукових публікацій, пов'язаних з історією вивчення цього жанру, його особливостями та специфікою, що підтверджує значущість феномену.